

ДИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ НАРОДНОЇ ОБОРОНИ КАРПАТСЬКА СІЧ (1938-1939рр)

1. Виникнення, кількісний склад та оброєння Карпатської Січі

Січові загони ще на початку 30-х рр. почав формувати Дмитро Ясіня. У міжвоєнній Чехословаччині не могло бути й мови про двоє, паралельних одна одній, армій, а тому Січі були звичайними і культурно-просвітніми товариствами, як і в сусідній Галичині. Справа продовжувалася до кінця 30-х рр., коли вкрай загострилася ситуація в Карпатській Україні. Безперервні напади угорських і терористів, антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колонії», чехословацьких військ захищати територію краю тощо змусили авторитетного А.Волошина прискорити процес створення місцевих збройних сил — Січі.

«Карпатська Січ», — писав один з ініціаторів створення організації Праняк, — треба завдячувати групі українських пластуновів, а в першу чергу ініціаторові наради в справі створення якоїсь відповідної обставинам організації Івж.Свєнєві Кульчицькому, званому пластунові»¹. Кульчицький до Хусту я приїхав з початком листопада 1938р., останнім поїздом, через Чоп. Зараз на другий чи третій день я скликав до дому радника й моїх давніх добрих друзів. Це були самі пластуни, крім мене були: Забавський, Блістів, Сич, Пап. Я тоді подав короткий огляд й зробив висновок, що нам треба подумати про якусь організацію такого характеру для оборони національних інтересів Карпатської України за аналогією я навів УСС-ів»². Вирішили назвати нову військову організацію Карпатською Січчю, підготували її Статут. Підготовлені матеріали мали бути затверджені міністром внутрішніх справ. Труднощі виникли тільки проект Статуту ліг на стіл Володимира Комаринського, який виступав преси і пропаганди. Останній заявив, що Статут має бути значно змінені, а також необхідно змінити назву організації. «По довгих розговорах і поправках, — продовжує Кульчицький, — ми врешті установили Статуту й остаточно прийняли назву «Організація Народної Оборони Карпатської Січі» (далі — ОНОКС, або Карпатська Січ).»³

10 листопада 1938р. в Хусті відбулися установчі збори ОНОКС, на яких було затверджено Статут організації. В ньому визначалася головна ціль товариства: «Оборона національних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборони в українському громадянстві... краю, побороювання протидержавної ворожбиди та всестороння підтримка правительства Підкарпатської Русі, зокрема збереження ладу та безпеки»⁴. Керівництво січовими відділами здійснювала Команда, що перебувала в Хусті. За пропозицією С.Папа-Пугача командиром ОНОКС було обрано Д.Климуша. До штабу організації ввійшли Праняк, С.Росоха. Що стосується двох останніх, то вони навіть не служили в армії. Однак цей штаб був суто політичним, бо ще існував військовий, сформований з досвідчених військових фахівців. Рішення установчих зборів ОНОКС затверджено міністром внутрішніх справ Ю.Ревасом 10 листопада 1938р.⁵

Згідно з Статутом, січовиком могла стати «кожна фізична особа української нації, що довершила 18 літ життя та є громадянином Підкарпатської Русі». З часними дослідниками наводяться різні дані про кількісний склад ОНОКС. За нашими підрахунками, тільки у Волівському окрузі (тепер Міжгірський район) нараховувалося близько 1 тис. січовиків. Однак, лише лічені одиниці взяли участь у боях з угорським військом. Кількість вишколених січовиків не перевищувала двох тисяч.⁷

Найбільш боєздатні військові частини Карпатської Січі знаходилися в Кошицькому повіті. Поручник Степан Сулятицький, який входив до складу хустського загону, пригадував: «Склад Коша — 5 сотень, 1-а і 2-а сотня...коло 320 людей (тодішній передодні бою з чехами — 318 людей)... 3-я сотня — це була сотня хустських робітників та селян, а також до неї входили студенти. Всього біля 200 людей. 4-а сотня була так звана уряднича, із 160-180 людьми, 5-та залізнична — 40 людей. Числа трьох останніх сотень не є точні, а то головню із огляду на їх склад, де зв'язки поодиноких осіб вимагали частих пересувань та перенесення».

Останні 3 сотні не приходили одначе під увагу, як кожночасна бойова група через їх склад та заняття поодиноких людей. Ужити їх можна було лише тоді, коли б якась операція була передбачена на точно означений час та тривала не довго».⁸

Не кращим чином стояла справа з озброєнням. Відомий канадський історик-уродженець Закарпаття, Петро Стерчо писав, що «січовики зброї не мали». Тільки від випадку до випадку приділюється їм зброя для служби безпеки. Культурний референт ОУН при уряді Карпатської України Олег Ольжич, який входив до складу військового штабу Карпатської Січі, писав, що Головна Команда «встигла закупити потай, приватно з різних джерел коло 200 револьверів різного калібру 6, 35, та три машинкові пістолі з невеликою кількістю набоїв. Разом зі згаданими 10 рушницями складалося усе озброєння Січі, з якою вступила у грядучі події».¹⁰ Січовики хустського Кошу мали «10 рушниць (всього 10 хліхтер) в добрім стані, 2 типу старшого та 3 автоматичні пістолі. Короткої дії зброї було коло 50 штук як також кілька ручних гранат. Набоїв по 25 штук на кріс, а 50 на револьвер».¹¹

Керівники Карпатської Січі кілька разів зверталися до А.Волошина з проханням передати їм зброю «з засобів, які знаходяться при окружних урядових та окружних судах».¹² Прем'єр-міністр, не маючи таких повноважень, дозволяти не міг. Аналогічно поступав і чехословацький уряд. У відповідь послідували загрози страції під гаслами «Січі зброю!». Небажання чехословацького уряду надати зброю Головній Команді пояснювалося кількома причинами: по-перше, чехословацька контррозвідка постійно повідомляла про змову проти уряду А.Волошина; по-друге, Карпатська Січ нерідко виходила з-під контролю автономного уряду; по-третє, сам Волошин побоювався конфронтації у відносинах з Чехословаччиною. Зброя в руках ОНОКС могла призвести до кровопролиття. Відсутність чехословацької підтримки призвала до такої спроби захопити її силою, що вилилося в кровопролиття сутички 13-14 березня між загонами ОНОКС і чеським військом. Відсутність чехословацької підтримки стала трагічним розв'язком під час боїв з угорською армією.

Розбудова Карпатської Січі вимагала значних коштів, а їх уряд не міг надати. Августин Волошин звернувся по допомогу до громадян краю, а також до української діаспори. Очікувана допомога незабаром почала надходити. Українська організація в Чехословаччині провела збіркову акцію на допомогу Карпатській Січі. Її наслідки інформувала газета «Нова свобода»: «Акція закінчилася дуже успішом. На всі випущені збіркові листи субскритовано 150 комплектів зброї».

шапок, плащів, блуз, краваток, ременів, черевик, та 300 пар білля). Решту їй прислано готівкою».¹³ Допомагало не тільки українське населення Чехословаччини. Жителі Праги, Брно та інших чеських міст зібрали 100 тисяч кч.»¹⁴

19 лютого 1939р. «Нова свобода» опублікувала повідомлення «Чверть мільйон доларів для Карпатської Січі», в якому навела витяги з листа канадських українців А.Волошину: «З великою увагою, ми, Головна Управа і члени Української Центральної Громади в Канаді, в якій групуються бувші стрільці Української Армії з часів визвольних змагань 1917–1920 — слідкуємо за діяльністю і розвитком Карпатської Січі... Ми, бувші українські вояки — належимо тут в Канаді до української націоналістичної організації — Українського Національного Об'єднання. В нутрі цієї організації ми працюємо як військова її частина. УНО створило «Комітет допомоги Карпатській Україні» та несе поміч Вам. УНО вислало 5.200 долярів на руки прем'єра о. А.Волошина і попросимо його, щоб він витратив ці гроші для розбудови Карпатської Січі. Віримо, що таким способом одержимо поміч. Будемо й надалі старатися Вам допомогти...».¹⁵

Вступали пожертви від окремих політичних діячів краю, а також від окремих громадян. 13 січня 1939р. «Нова свобода» повідомляла, що перерахували гроші за розбудову Карпатської Січі Августин Волошин — 28000 кч., Український Жіночий Союз в ЧСР — 200 кч., єпископ Діонізій Нарядій — 300 кч., підполковник доктор Зарицький — 100 кч., доктор Дмитро Васильків — 300 кч., доктор Ю.Добриловський — 500 кч. У січні 1919р. у Підкарпатському банку нараховано 34688 кч., висланих для Карпатської Січі. Доктор Роман Венгринович, який з Хуста, з нагоди свого вінчання, перерахував 500 кч. на користь збройної молоді автономної держави.¹⁶ Цікаві факти зустрічаємо у спогадах відомого підкарпатського письменника, редактора газети «Нова свобода» В.Гренджі-Вітвіцького: «Цього року наша селянська молодь колядувала в користь своєї національної організації Карпатська Січ. Всюди зустрічались ми з колядниками, з віршами й зірками та найбільше зробили на мене вражіння колядники з Ловеччини, що обійшовши своє село, прибули й до Волового, творили дуже гарну музику. Це був невеличкий хор, гру гарними поетичними словами викомабінували і дуже перевели дуже інтелігентно.. Коляди пройшли всюди дуже гарно і наші у Синевірі на Січ заколядували 1200 кч. Нашій селянській молоді можна погратулювати».¹⁷

Карпатська Січ ні в кількісному, ні у військовому відношенні не була в змоззі відсіч фашистській агресії. Це усвідомлював і А.Волошин. Дізнавшись про вторгнення угорських військ на територію Закарпаття, він звернувся до уряду Чехословаччини з проханням «забезпечити військову оборону наших кордонів перед угорською агресією».¹⁸ Однак, незважаючи на свій напіввійськовий характер, Карпатська Січ відіграла позитивну роль у захисті кордонів автономної країни від заходів терористів.

2. Карпатська Січ у боротьбі з терористами

Внутрішньополітичне становище Карпатської України було складним і невизначеним. Його поглиблювали безперервні напади угорських і польських терористів. Доказом масовості терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною прокуратурою у Великому Березному станом на 25 лютого 1939р. було ув'язнено 345 угорських терористів.¹⁹

Необхідно-відзначити, що чехословацький уряд разом з українським, приділяв велику увагу захисту кордонів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції з ліквідації терористичних груп. Одна з таких операцій завершилася

розгромом групи Йозафа Према.²⁰ Така ж доля спіткала угруповання в Берзевітці. Були взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 р. терористів.²¹

Робилися спроби підсилити прикордонні війська. В.Комаринський пропонував «усі сторожі... конечно скріпити, а то: на відтинку межі Залужом і Мукачеві людей, а між селом Старим Давидковом і Чомонником о 20 людей».²² Встановилися нормальні стосунки між комендантом волівських січовиків С.Фігурою і чехословацькими прикордонниками. Були укріплені сторожові загони в селах Торуні, Сліп, Синевирська Поляна. «В половині листопада, — пригадавав Г.Яворський, — прибули до Торуні січовики під командою... інженера Велянського. В тому ж році до складу гарнізону вагався між 20 і 25 людьми... Поділено гарнізон на три групи. Кожна група числила по 6-7 людей, маючи лиш по одному крісові і револьверу та 6 гранат на групу. Терористи, мабуть поінформовані місцевими шпигунами своєю розвідкою про наш приїзд, не відважувалися більше нападати на ті села, які ми захищали».²³ Правда, з останнім твердженням важко погодитися. Напади польських терористів не були такими масовими, однак вони не припинилися.

Оголошувалися додаткові набори до жандармерії. 5 лютого 1939р. «Вільна преса» опублікувала оголошення, в якому повідомлялося, що «до жандармерії Карпатської України буде прийнято більше жандарм на пробу».²⁴ За попередніми підрахунками, тільки в лютому-березні 1939р. написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 278 чоловік.²⁵

Були випадки преміювання людей, які затримали терориста. 16 лютого 1938р. начальник канцелярії Президії Карпатської України М.Лацанич видав наказ про всенародне ознайомлення населення з рішенням уряду про «визначення нагороди за зловлення чужих терористів».²⁶ В лютому 1939р. будь-який громадянин, який «безпечностовим органам передасть або визрадить агента-провокатора терористу з чужої держави, буде виплачена нагорода 500 кч.»²⁷ Таким чином населення Карпатської України активно допомагало карпатським січовикам і словацьким прикордонникам знешкоджувати терористів. Загони самооборони були створені у всіх без винятку селах, які межували з Польщею.

Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і чехословацьких терористів, А.Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Змушений він був визнати, що «Карпатська Україна не в силі відбити їхні напади».²⁸

На території краю активно діяла проугорська «п'ята колона», яка роздавала дезінформацію про карпатський уряд та його прем'єра, а також листівки протичеського і протиукраїнського характеру. Як і постійні напади терористів, вона теж негативно впливала на політичну ситуацію в країні. Проугорськи настроєні елементи використовували методи погроз і звинувачень місцевих українських провідників. Такі факти були зафіксовані у Висновках до відношенні до коменданта місцевої січової команди С.Фігури. Часто були спроби скомпрометувати Карпатську Січ. Жителі с.Білки скаржилися на шину на місцевого коменданта жандармерії Богача, який «є запеклим шовіністом, що все ворожо ставився і ще й нині ставиться до української справи».²⁹ Автори скарги звинувачували Богача в провокативних діях: болотом обкидав чеський надпис на бувшій чеській захоронці, де тепер знаходиться управа... Болотом були обкидані і вікна канцелярії управи. Пару днів скоро по обкиданню болотом надпису появився в касарні Січі і заявив, що вчинок зробили січовики... Підозрюємо, що це було навмисно приготовано, щоб випрокувати і очернити, що ми виступаємо проти чехів».³⁰

3. Галичани в Карпатській Січі

На протязі всього короткочасного існування Карпатської України закарпатці постійно відчували моральну підтримку, як з боку різноманітних організацій Галичини, так і окремих її громадян. Уже в кінці 1938р. почалися масові переходи польсько-чеського кордону. «З Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці», — написав у своєму щоденнику В.Гренджацький.³¹ Прикордонна січова сторожа постійно повідомляла карпатський уряд: «Значі українські з Польщі затримані в Сабінові. Просять дістатись до Ужгорода». ³² Цей процес посилювався після оголошення наказу про створення Карпатської Січі. Львівський часопис «На переломі» доводив, що «в самій Січі є багато українських емігрантів з-поза Карпатської України».³³

Незважаючи на неприхильне ставлення чехів до нелегальних переходів кордону з Галичини в Карпатську Україну, навіть серед них знаходилися люди, які зрізь пальці дивилися на це масове явище. До них слід віднести Й.Рущак. Можливо, що доля багатьох галичан в певній мірі залежала і від нього. «Я того року до окупації Карпатської України, — пригадував Й.Рущак, — був у Сваляві першим референтом на окружному уряді. Мені підлягали жандарми, які щодня виводили хлопців з Галичини, що хотіли вступити до Січі. Я їх посилав до міста. Мені приводили і мадярських терористів та інших, що нелегально перетнули границю і посилали вісті мадярам. Я їх арештував».³⁴ З цих слів зрозуміло яку позицію займав Й.Рущак. Перебіжчиків-галичан він відпускав без охорони до Хуста, а ті йшли до місцезнаходження Головної Команди Карпатської України. В такий спосіб кількісно збільшувалась Січ, в якій добру половину становили галичани.

Для того, щоб краще розібратись в обстановці, до Праги здійснив поїздку А.Мельник. Львівський часопис «Діло» повідомляв, що він мав «очолити збройні сили Карпатської України».³⁵ Які питання обговорював А.Мельник з представниками чехословацького уряду — невідомо. За словами генерала М.Капустянського, який йшла про забезпечення Карпатської Січі зброєю.³⁶ Після відвідин Праги А.Мельник побував на Закарпатті. В листопаді 1938р. він, німецький консул в Ужгороді, С.Росоха та І.Роман приїхали до Перечина, де відбулася таємна нарада. Протокол був зафіксований чехословацькою службою безпеки, однак про що йшла мова у приміщенні перечинської школи — невідомо. Через деякий час у Перечині відбулися установчі збори Карпатської Січі.³⁷ Можливо, що мова дійсно йшла про зброю. 20 грудня 1938р. воєводський уряд в Тернополі повідомляв Варшаву, що ОУН планує роздобування зброї і засилання людей на Закарпаття».³⁸

Карпатська Січ, як вже говорилося вище, дійсно потребувала зброю. Це відповідне завдання було покладено на сотника Ріхарда Ярого, який його не виконав. З.Книш, що виконував обов'язки політичного референта ОУН, писав: «Військова справа ясна. Ріхард Ярий виконував німецькі доручення. Німеччина не інтересована в мирній ліквідації Карпатської України... при допомозі Ярого вивезла транспорти зброї».³⁹ Р.Ярий мав псевдонім «Консул-2».⁴⁰

В 1938р. в Берліні відбулася зустріч представників Проводу ОУН з керівництвом Карпатської Січі. Закарпатський осередок ОУН представляв Ю.Хирич. Мова йшла про створення військового штабу Карпатської Січі. Саме на цій зустрічі й були розподілені обов'язки між членами Проводу ОУН. Військовий штаб на початку очолював полковник Аркас, потім полковник Г.Стефанів. До штабу Карпатської Січі також увійшли Роман Шухевич (Щука), Зенон Коссак (Тарнавський), Осип Карачевський (Свобода), Гриць Барабаш (Чорний), Євген Врецьона

(Волянський), Михайло Колодзінський (Гузар) та ін. Необхідно відзначити штаб Карпатської Січі так і не зміг створити боєздатні збройні сили. Од сучасних дослідників українського націоналізму Ю.Пундик змушений був вказати, що Карпатська Січ організовувалась «нашвидку руку», а її вояки не мали «відповідного військового вишколу».⁴¹ Однак, якби там на було, але «...в розриві Карпатської Січі наші брати з Галичини, Буковини, Волині, Холмщини, Лемківщини, зокрема члени ОУН, були важливим фактором».⁴²

4. Михайло Колодзінський-Гузар — комендант Карпатських січовиків

Серед членів ОУН особливої уваги заслуговує Михайло Колодзінський (полковник Гузар) — найбільш легендарна постать на цьому відрізку історії патріотів. Його праця «Українська воєнна доктрина» (частини 1-3) була високо оцінена у військових колах Європи, а її автор став у ряд з відомими теоретиками військового мистецтва. Полковник М.Колодзінський, як і деякі його товариші, вірив у те, що Карпатська Україна вистоїть, але притримувався думки, що якщо вже нема розумного виходу з важкого положення, то треба вміти вмерти героїчно, щоб така смерть була джерелом сили для молодих поколінь. Наступні події довели, що це були не пусті слова, а глибоке переконання в «Українській воєнній доктрині»: він залишав поле бою останнім.

5. Події 13-14 березня 1939 року в Хусті.

Численні сутички між чеськими військами і січовиками переросли у кровопролитні бої 13-14 березня 1939р. Вони детально описані в спогадах В.Гренджі-Донського, Й.Сарвадія, В.Шандора, І.Шанти, хоч названі автори трактували події по-різному.⁴⁴ На думку В.Гренджі-Донського, відбувся «брутальний напад чеського регулярного війська».⁴⁵ Протилежної точки зору притримується Й.Сарвадія, який був аспірантом чеської армії: «...Вночі близько першої години опівночі січовики облягли Головну Управу Жандармерії, що містилася в старинній будівлі «Раковці» ...Речник озброєних січовиків запропонував службовим жандармерії негайно передати січовикам службу і ключі від складів зброї. Жандармерії двоє українців, старалися переконувати старшину Січі, що вони цього зробити не можуть... Суперечка завершилася стріляниною, ми не знаємо, хто першим застрів...».⁴⁶ Словацький дослідник Я.Кокошка писав, що «в ніч з 13 на 14 березня 1939р. була зроблена спроба вжити рішучих дій. Члени хустської організації «Січ» напали на військові склади і зробили спробу оволодіти містом».⁴⁷

Учасник подій 13-14 березня Левко Кріс писав, що «командир жандармерії Вака на приказ п.Прем'єра видав зброю. Її було дуже мало, а саме 41 револьверів і около 90 револьверів. Стрільянина повстала в наслідок того, що чехи не наставлені до всього, що українське, не хотіли видати січовикам зброю, жаючи на приказ прем'єра і Ваки...».⁴⁸

Напад на Головну Управу жандармерії був викликаний відсутністю у січовиків зброї. Вони кілька разів зверталися до А.Волошина, однак прем'єр згоди не давав. Він сподівався, що чеська армія в змозі захистити український край. Збройні сили Чехословаччини мали 45 дивізій, 1582 літаки, 469 танків, гармат і нічим не поступалися передовим арміям світу.⁴⁹ В.Гренджа-Донський помилився, як і Л.Кріс, коли писав, що «Волошина старшини переконати не писемний наказ комендантові жандармерії».⁵⁰ Про напад групи січовиків на склади із зброєю Волошин дізнався тільки тоді, коли чеська армія вже була на всій території Карпатської Січі. Він наказав негайно припинити опір, однак після кількох попереджень полковник М.Колодзінський, що очолював

її гостинниці, вирішив підкоритися.⁵¹ Немаловажне значення в припиненні контролю відіграв і той факт, що німецький консул Г.Гофман «зі сходів за- від вояків, щоби повідомили начальника на вулиці, що в готелю є німець- консулят, щоби застановили стрілянину...».⁵²

Аналогічні події відбулися також в деяких інших населених пунктах Карпатської України, що є доказом спланованості дій керівництва Карпатської України. В Торуні групу січовиків по здобуттю зброї очолював комендант місцевої ко- манди четар С.Дубик. Прийшли підкріплення з Волового, Прислопа і Лопушного. Підписав комендант волівської команди Карпатської Січі С.Фігура. Події, що відбулися в Торуні, детально описали їх учасники: «...Січовики перетяли залізні дроти, що в'язали Торунь з волівським гарнізоном, вскочили нагло до команди жандармерії і обеззброїли жандармів. Арсенал зброї був неабияк багатий: 7 скорострілів, 150 рушниць, 40 револьверів, кількадесять ракетових пісто- лів, 30 мінометів, 600 ручних гранат, 40 газових масок, приблизно стільки ста- новило мотузків і 50000 крісових набоїв, між тим третина протипанцерних».⁵³

Події 13-14 березня 1939р. привели до великих втрат з боку січовиків. В Хусті загинуло від 120 до 150 чоловік.⁵⁴ Трагедія, якої могло не бути, якщо б січовики виявилися не підготовленими до використання чеськими військами сльозливого газу.⁵⁵ Втрати чехів були порівняно незначними. Немо- жливо погодитися з твердженням В.Гренджі-Донського, що січовики тільки в То- руні «зклали вище ста трупів» чехів.⁵⁶ Втрати чеських військ в Хусті ставовили велику кількість збитими і десятки поранених.⁵⁷

План січових відділів на чеське військо був тактично помилковим. Він був виконаний з вторгненням угорських фашистів у Карпатську Україну. Кровопротитні події 13-14 березня 1939р. значно ослабили Карпатську Січ і зробили немож- ливими спільні бойові дії з чеським військом проти агресора. «14 березня тріум- фували маляри, — писав С.Росоха, — що скористали з тих українсько-чеських подій першої половини березня 1939р. прискорили трагічний кінець Карпатської України.

Висловлюючим продовжує залишатися питання про підготовку змови проти уряду Карпатської України. На жаль, до нас не дійшли архівні документи, які б пролили світло на цю таємницю. Співставлення епогадів очевидців дає нам можливість висловити певні міркування з цього приводу.

Замовлені поміркованістю кабінету А.Волошина, радикали з Карпатської України збиралися на своїх нарадах. С.Росоха, І.Роман, В.Галаган, В.Забав- лівський, М.Патрус, Ю.Химинець, Ю.Лопатинський, Є.Врецьона винощували плани змови проти уряду Карпатської України. Відомо про декілька таких нарад: в листопаді 1938р., лютому-березні 1939р. Представник Карпатської України в Празі В.Шандор писав, що «у другій половині лютого 1939-го року група га- ратних провідників з Головної Команди Карпатської Січі в Хусті на своїх нарадах рішили усунути уряд Карпатської України, бо, мовляв, занадто залежить з чехами. Тим самим, вони самі хотіли захопити у свої руки управління Карпатської України і проголосити її повну незалежність».⁵⁹

Підготовка до змови велася в березні 1939р., коли «при Головній Команді Карпатської України створено окрему частину, що її назвали Другий відділ. Начальни- ком цього відділу призначено інж.Євгена Врецьону-Волянського».⁶⁰ Про безпеку їх задумів писав М.Бандусяк. Він доводив, що змовники «із метою безпеки створили конспіративну організацію, яка веде свою роботу у т.зв. розвідчій формі. Членність якої відмовила подати звіт командантові. Та конспіративна організація діє із за границі і за чужі гроші».⁶¹ Змову планували провести у

два етапи: на першому (13-14 березня) захопити чеську зброю, а на другому (15 березня) здійснити державний переворот. Провал операції по захопленню зброї зробив другий етап операції неможливим. Необхідно відзначити, що чеська контррозвідка тримала А.Волошина у курсі всіх справ.⁶² Повідомлення про неї містяться в спогадах В.Бірчака,⁶³ не відкидає можливість спроби взяття влади радикалами відомий зарубіжний історик В.Маркусь.

6. В обороні Карпатської України

У ніч з 13 на 14 березня 1939р. угорська армія вторглася у Карпатську Україну. Їй протистояла Карпатська Січ, в керівництві якою відбулися зміни. З сутності з невідомих причин Д.Климуша, військовий міністр Карпатської України С.Клочурак призначив комендантом Карпатської Січі полковника С.Сарвадія.

15 березня з'ясувалося, що попередній штаб бездіяв і доводилося почати все з початку. Що стосується нового штабу, то він, за словами сучасних істориків, «власиво в часі боїв проти мадярів не існував».⁶⁴ Виняток становив тільки полковник М.Колодзінський, який почав успішно формувати січові загони. За наказом «частини в силі одного полку... займають становище при битві на Краснім полі й далі вздовж залізничного насипу».⁶⁵

За підрахунками П.Стерча, «в загальному для бою в Карпатській Україні було підготованих 12 дивізій, з чого 12 березня на самому відтинку Карпатської України в Ужгород було вже сконцентровано три бригади піхоти, дві бригади кавалерії, одна бригада моторизованих частин... Крім того, на захід від Ужгороду, в межах словацького кордону, були також сконцентровані дві бригади піхоти... В той час поляки сконцентрували свої три дивізії».⁶⁶

Очевидець тих подій Й.Сарвадій писав, що «в бою... на Краснім полі брала участь наблизько 1600 юнаків», а «штаб Січі... здезертирував, полишивши там своїх січовиків їх власній долі».⁶⁷ Фактично, перед добре озброєним агресором були учні гімназій, яких вивів на Красне поле їх вчитель Я.Голота. Зусиль просування військ агресора вони були не в змозі. Підкріплення теж не було, бо мобілізаційний заклик з великим запізненням дійшов до окремих січовиків. Житель с.Лозянське В.Пилипчинець розповідав, що місцева команда Карпатської Січі тільки під вечір 15 березня дізналася про вороже вторгнення. «Під час оборони (пів години), — писав Я.Голота, — відступили січовики на лінійну залізничну станцію і міст на Тисі. Тимчасом мадяри вели наступ на село Копаня. Там прийшла з Хусту одна сотня січовиків на поміч і разом з тими, що були в селі, пішла в протинаступ. Їх одначе відбили, головно артилерійським вогнем, чому мали січовики досить великі втрати... Почався відворот січовиків. Мадяри наступ мадярів ішов по шляху в вап'рямі Хусту».⁶⁸ Гімназист Василь Сидор писав, що «мадяри половили багато семінаристів, Юду, й коло десяти їх розстріляли...».⁶⁹ На Красному полі загинули Й.Бойчук, Д.Сідей, І.Сурдук, В.Григорчук Василів, М.Підмалівський, П.Корж, В.Міцюк, М.Павлюк, І.Сурдук, В.Петрюк, І.Григорчук, В.Григорчук, І.Цубера, І.Марушак, П.Стерча.

16 березня 1939р. о 5 годині почався угорський наступ на Карпатську Україну. У 10 годині вступили в бій угорські танки. У 11 годині вступили в бій угорські літаки. У 12 годині вступили в бій угорські артилерійські частини. У 1 годині 3 Королева повернула решта живих січовиків під командуванням Я.Голоти, й я вже мав около 150 січовиків та розмістив 15 січовиків, І скоростріл-праве крило, Рокосово; 15 січовиків, І скоростріл-ліве крило, залізничний міст через Тису (Королево), решту — вздовж залізниці Рокосово-Королево. Мадяри наступали дуже сильно. Також з літаків та гармат нас обстрілювали. У 1 годині поміч з Хусту майже кожної години, і все мені обіцяно, що поміч по дню.

ні мадяри нас обхопили з обох боків і я був примушений дати наказ доступу в напрямі Хуста... Перед Хустом забезпечив мости, а при тім дістав наказ держати 24 години. Я бачив, що це є неможливо».⁷¹ Бої на окремих ділянках фронту описали І.Рогач і М.Чумалівський.⁷²

Львівська газета «Нова зоря» писала: «Не дасться заперечити факту, що під час війни відбулася велика битва, в якій з обох сторін полягло багато соток вояків. Всісімпяті симпатії для мадярів не можемо не підкреслити, що український народ добро боровся».⁷³ Аналогічне можна прочитати в іншому виданні: «...навіть найближчий ворог українського народу мусить признати, що українська молодь героїчно обороняла свою волю...»⁷⁴ Німецький журналіст і вчений Аксель Келлер у червні 1939р. констатував: «Не дивлячись на кровопролиття, Карпатська Україна була сповнена бажання, доказуючи волю і прагнення українців, в майбутньому бачити і створити свою власну державу».⁷⁵ Угорські власті змушені були признати, що «під час березневих операцій на Карпатській Україні мадярська армія втратила 72 убитих, 163 поранених, 4 пропавших без вісті і 2 полонених».⁷⁶

Січовики, знекровлені в боях, відступали. 17 березня рештки загонів залишили територію Карпатської України. Є.Стахів, учасник подій, писав, що вони були розбиті морально, голодні, брели пригнічені, близько 600–700 бійців. Перейшли на Мараморощ-Сигета вранці, о 5 годині, у суботу 17 березня 1939 року».⁷⁷ Угорські власті їх передали в руки угорців. Поручник Карпатської Січі О.Воскресенський писав, що румуни передали угорцям 273 чоловік, в тому числі шість жінок.⁷⁸ Аналогічні події описав Ю.Химинець.⁷⁹ Січовик Буря-Воскресенський писав про те, як опинився в зайнятому румунами В.Бичкові, а потім в Сиготі. «Угорська влада ставилася до збігців людяно і прихильно»⁸⁰, — заявив він.

7. Трагедія Карпатських січовиків

На території краю встановився жорстокий фашистський режим з усіма його атрибутами: тюрмами, таборами і розстрілами. Про своє перебування в угорському таборі Ворюлопош писав О.Пайкош — активний член «Просвіти» 30-х років. Він описав факти знущань і тортур над січовиками Павлом і Петром Андреевичами, вояками Союму І.Перевузником.⁸¹ В таборі перебувало 1200 чоловік. Деякі риси табірної життя містяться в щоденнику В.Гренджі-Донського.⁸² Його записав П.Стерчо: «Ці хронікарські записки мають більшу документальність за будь-якого старовинного літопису..., бо писані вони кожного дня, коли ті події відбулися, тому і відображені в них безпосередні враження».⁸³ Автор щоденника описує життя угорських гортистів не тільки в таборі, але і в різних куточках Карпатської України. Він намістив відомості про розстріл угорськими терористами М.Молодзінського, М.Боссака, міжгірських активістів-емігрантів С.Фігури і Я.Завальницького, а також керівника Карпатської Січі Ф.Тадинця, керівника хустських січовиків О.Блестіва та інших.

В с.Скотарське, що на Воловеччині, В.М.Ігнась розповідає: «Розпочалися тюрми інтелігенції та селян-патріотів. Тюрми були повні. Багато людей розстріляно особливо молоді, угорськими жандармами і військовими...».⁸⁴ Весною 1940 року карпатських січовиків на чолі з Рознійчуком і Томенчуком після невдалих спроб втечі були розстріляні в с.Ділове Рахівського району.

Про своє перебування в угорській тюрмі та концтаборі описав С.Пугач. Його спогади є дуже цікавими з огляду на незвичайну жорстокість угорців до карпатських січовиків: «Зразу після арешту мене один із них і вдарив мене в лице. Тоді другий почав бити, а третій, приговорюючи: «Ти ходив до чеської школи? Чому не чекав на втечу?» Нараз мене вхопили за руки. Зачали мене бити по руках гумовими

палицями. Мої руки посиніли, задеревеніли, а відтак спухли, мов колоди... пресії угорських фашистів детально описані в спогадах Ю.Химинця.⁸⁶ Садисти методи катувань практикувалися угорськими фашистами в тюрмі «Ковнер».

Отже, опубліковані й усні спогади очевидців аргументовано демонструють жорстокість угорських фашистів на окупованій території. В окремих із них згадується перелік жертв угорського терору. Необхідно відзначити, що нерідко зустрічаються суттєві перебільшення. Й.Тереля пише, що поблизу Торунського озера поляки розстріляли 3421 січовиків. Причому, це було зроблено 21 липня 1939р.⁸⁸ Таке твердження не підтверджується очевидцями тих подій.

Долю закарпатців розділили і галичани. В боях загинули або були заарештовані В.Бойчук, Т.Проць, В.Саблюк, З.Коссак, І.Михайлюк та багато інших. Не була доля і тих, хто опинився в концтаборі. Жахливі звущання, часті погрози, будь-яку провину. Нелюдське ставлення доповнювалося ще одною формою голодом, який панував серед галичан.⁸⁹ Вони знаходилися в угорському таборі з 7 червня 1939р. Напередодні з'явилися представники Німеччини і їм Ув'язненим було запропоновано зробити вибір — піти до Німеччини або повернутися на батьківщину. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовилися. Документи, які зберігаються в архівах Праги, дають можливість встановити кількість галицьких січовиків, які вирішили їхати до Німеччини. Службовий підполковник Дов називав 500 січовиків.⁹⁰ У ряді документів йдеться про відправку січовиків до Німеччини, на Жіліну.⁹¹ Однак, серед емігрантів зустрічаються громадяни «русинської і польської народностей».⁹²

Чимало галицьких січовиків були розстріляні після поразки Карпатської України. «Шість невідомих патріотів, прізвища яких досі не вдалося встановити. Їх повбивали поляки під час закарпатських подій 1938–1939 років. Селянка Ірина Миколаївна розповідала: «Десь у березні тридцять дев'ятого року коло одного готелю «Верховина» (с.м.т. Славське) вони застрілили якогось чоловіка. Затягнули туди, де тепер конюшня сільради (запис зроблено в лютому 1974р.) вже потім відти люди його поховали в окопі коло цвинтаря на Голицях. Там якась інтелігентна людина, але не з наших сіл. У нас його ніхто не знав».⁹³

Сучасний український історик Г.Дем'ян писав, що «чотирьох хлопців поверталися із Закарпаття десь наприкінці березня того ж 1939р., поляки убили їх у Лужку, де в річку Опір впадає Боклагівський потік. Четвертого з них вбили останнім і заставляли впізнавати перших трьох. Він лише нахилився над ними, і поляки в той час застрілили його. У Славському розповідають, що цей чоловік був сином священика із Заліщиків. Вночі наші люди перевезли їх на цвинтар, там поховали. На могилах стоять два березові хрести, але без написів».⁹⁴ Він вважає, що «таке діялося майже вздовж усього польського уздовж Українських Карпатах».⁹⁵ Очевидець і активний учасник оборони Карпатської України Микола Чирський розповідав про розстріл 44 галичан. Їх «визнали» в двір, — писав він, — наказали забрати речі, та вивезли їх до Польщі. Це було тих хлопців, ждала їх страшна доля».⁹⁶

Сучасні дослідники Г.Божук і В.Зілгалов вважають, що загальна кількість захисників Карпатської України обчислюється в межах від 3 до 5 тисяч осіб. Ці дані не можна вважати точними, бо детальні обчислення не проводилися. Пошукова робота в цьому напрямку повинна вестися на державному рівні в районах Закарпатської області. Вона повинна увінчатися написанням «Книги пам'яті». Відповідна робота проведена в Міжгірському та Воловецькому районах. Місцевим активістам вдалось визначити місця розстрілів і скласти списки загиблих. Проведена в окремих районах області пошукова робота.

вність стверджувати, що кількість жертв фашистського терору не перевищує тисяч чоловік.

Карпатська Січ першою в Європі дала бій фашизму, а саме тому імена карпатських січовиків навіки будуть вкарбовані в історію визвольних змагань українського народу за свою державність. Кров юнаків і дівчат з різних куточків України була пролита не марно: «...А скільки тих безіменних героїв полягло на цій землі? Тепер нараховують їх вже не десятки, а на тисячі. Та опануймо себе гордим сльози з облич своїх. Знаймо одне: кров, пролита за волю свого народу, не пропадає марно, бо це свята кров».⁹⁸

Примітки

1. Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки: спогади і матеріали. - Нью-Йорк, 1979, -С.93.

2. Там же.

3. Там же.

4. Карпатський Обласний Державний Архів (далі — ЗОДА), ф.3, оп.1, спр.19, арк.9.

5. Там же, арк.2.

6. М. Карпатська Січ: таємне стає явним // Новини Закарпаття. -1992. -10 листопада.

7. М. Карпатська Україна 1938-1939рр.: соціально-економічний і політичний розвиток. -Ужгород, 1993. -С.54.

8. Ситицький С. З Кошем // Карпатська Україна в боротьбі.-Відень, 1939. -С.81.

9. П. Карпато-Українська держава: з історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. -Торонто, 1965. -С.288.

10. П. Вояки-будівничі // Карпатська Україна в боротьбі.

11. Ситицький С. Названа праця. -С.82.

12. ЗОДА, ф.3, оп.2, спр.15, арк.3.

13. Свобода. -1939. -2 берез.

14. М., Задорожний В.Велич і трагедія Карпатської України. -Ужгород, 1993. -С.41.

15. Свобода. -1939. -19 лют.

16. Там же. -13 січ.

17. Там же. -12 січ.

18. М. За: Вегеш М. Карпатська Україна 1938-1939рр.: соціально-економічний і політичний розвиток. -С.54.

19. ЗОДА, ф.3, оп.2, спр.17, арк.3.

20. П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938-1939рр. // Державність. -1993.-N1.-С.17.

21. Там же.

22. ЗОДА, ф.7, оп.2, спр.319, арк.1.

23. Г. Гарнізон ОНОКС в Торуні // Карпатська Україна в боротьбі. -С.102.

24. Свобода. -1939.-5 лют.

25. ЗОДА, ф.17, оп.2, спр.1-320.

26. Там же, ф.3, оп.3, спр.43, арк.2.

27. Там же.

28. Там же, ф.17, оп.2, спр.21, арк.3.

29. Там же.

30. Ска-Донський В. Щоденник // Твори Василя Гренджі-Донського. -Т. VIII. -Вашингтон, 1987.-С.70.

31. ЗОДА, ф.3, оп.2, спр.5, арк.2.

32. Свободомі. -1939.-ч.6.

33. М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. -С.68.

34. Свобода. -1938.-19 лист.

35. Степанський М. Військова підготовка ОУН // Організація Українських націоналістів. 1929-1954. -Париж, 1955. -С.133.

37. Jaroslav Kokoska. Amiralul Canarias. Editura militara, 1970.-S.164.
38. Книш З. Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940-41рр. -Торонто, 1990. -С.88-89.
39. Там же.-С.431.
40. Канока М., Вежнин В. Был ли Степан Бандера агентом абвера? // Киевские ведомости. -1993.-25 июня.
41. Пундик Ю. Український націоналізм. -Париж, 1966.-С.82-83.
42. Стерчо П. Карпато-українська держава.-С.98.
43. Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. -Париж, 1966.-С.10.
44. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.208-242; Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. -Карпатський Союз, 1984. -С.19-24; Шандор В. Карпатська Україна між двома світовими війнами // Календар «Світла на божий 1979 рік». -Торонто, 1979.-С.55; Шанга І. Карпатська Україна. 1939-й. Боротьба з чеськими збройними силами // Закарп. правда. -1993. -13 берез.
45. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.234.
46. Сарвадій Й. Названа праця.-С.22-23.
47. Jaroslav Kokoska. Amiralul Canarias.- S.164.
48. Кріс Л. 14 березня в Головній Команді // Карпатська Україна в боротьбі.-С.50
49. Вегеш М.М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Сторінки історії України століття.-К., 1992. -С.312.
50. Гренджа-Донський В. Щоденник. -С.208.
51. Там же.-С.232.
52. Кульчицька М. Коло ранених // Карпатська Україна в боротьбі.-С.95.
53. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.240.
54. Сарвадій Й. Названа праця.-С.24.
55. Дад А. «Альказар» Летучої Естради // Карпатська Україна в боротьбі.-С.74
56. Гренджа-Донський В. Щоденник.-С.239.
57. Сарвадій Й. Названа праця.-С.24.
58. Росоха С. Народження держави // Карпатська Україна в боротьбі.-С.24
59. Шандор В. Названа праця.-С.55.
60. Сарвадій Й. -Названа праця.-С.44.
61. ЗОДА, ф.1148, оп.1, спр.2, арк.3.
62. Сарвадій Й. Названа праця.-С.10.
63. Бірчак В. Карпатська Україна: спомини й переживання. -Прага, 1940.-С.56
64. Сарвадій Й. Названа праця.-С.26.
65. Там же.-С.30.
66. Стерчо П. Карпато-Українська держава.-С.211-212.
67. Сарвадій Й. Названа праця.-С.30.
68. Голота Я. Від Королева до Хусту // Карпатська Україна в боротьбі.-С.140
69. Поштак В. Бій на Хустському полі // Карпатська Україна в боротьбі.-С.139
70. Белей В. Слава не поляже // Календар «Просвіти» на 1995 рік. -Ужгород, 1994.
71. Чучка І. За Севлюш і Копаню // Карпатська Україна в боротьбі. С.134-135
72. Рогач І. Під прапором незалежності // Карпатська Україна в боротьбі.-С.133-134
73. Нова зоря. -1939. -27 квіт.
74. Жіноча доля. -1939. -ч.4.
75. Axel Schmidt/ Ukraine Land der zukunft verlag Reimar Hobbing. -Берлін, 1939.
76. Нова зоря. -1939.-20 квіт.
77. Стахів Є. Спогади колишнього січовика // Закарп. правда. -1990.-29 берез.
78. Волянський О. В обличчя мадярського наступу // Карпатська Україна в боротьбі.-С.114.
79. Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. -Ужгород, 1990.-С.114
80. Жіноча доля. -1939. -ч.4.
81. Пайкош О. Ой той, Вор'юлопош // Закарп. правда.-1991.-12 жовтня.
82. Гренджа-Донський В.Щоденник. -С.261-341.
83. Там же. -С.7-8.

- Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади. -кн.1. -Львів, 1993. -С.511.
- Пугач С. У мадьярській тюрмі: спомини молодого в'язня. -Нью-Йорк. 1978. -С.7-8.
- Хлиминець Ю. Названа праця. -С.104.
- Бабота М. Перебування в Ковнері: спомин // Закарп.правда. -1992.-19 лист.
- Карпатська Україна — 50. -Торонто, 1989. -С.5.
- Бегеш М. Галичани на Закарпатті. Василь Гренджа-Донський розповідає... // Визвольний шлях. -1993. -Т.8. -С.1016-1020.
- Tojensky historicky archiv (далі — ВНА), і.с.17/4/13
- ВНА, і.с.17/5/13; і.с.17/10/113.
- ВНА, і.с.19/1/15.
- Літопис нескореної України.-С.348.
- Там же.
- Там же.
- Чирський М. Тюрми й табори // Карпатська Україна в боротьбі.-С.200.
- Сидук Г.В., Зілгалов В.О. Репресивні акції проти населення Карпатської України у 30-х роках // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. -Київ, Кам'янець-Подільський, 1991.-С.288.
- Варча доля.-1939.-ч.4.